

De kleine Hannah

MARTHA WAS HOOGZWANGER toen ze het in een boekhandeltje kocht: het boek dat haar vervolgens haar hele leven zou vergezellen, dat ze met elke verhuizing en elke vlucht inpakte, van stad naar stad, van land naar land en over de grote oceaan naar Amerika. Dat wist ze niet toen ze het in de herfst van 1906 zorgvuldig uitkoos, een rood boek met de woorden ‘Unser Kind’ in zwarte gotische letters mooi op de voorkant gedrukt. De pagina’s binnen de rode omslag waren nagenoeg leeg. Ze wachtten erop gevuld te worden door Martha, wachtten op het verhaal over het kleine kind dat ze onder haar hart droeg.

Het kind was zeer welkom, het eerste van Paul en haar en, zoals zou blijken, het enige. Martha en Paul waren beiden geboren en getogen in Königsberg, de hoofdstad van Oost-Pruisen, maar hadden hun geboortestad verlaten om te studeren en iets van de wereld te zien. Martha had drie jaar in Parijs doorgebracht, waar ze Frans en muziek had gestudeerd. Paul had meerdere grote Europese steden bezocht – het Parthenon in Athene en het Colosseum in Rome gezien – waarna hij een opleiding tot ingenieur gevolgd had aan de Albertina, de universiteit in Königsberg, vooral bekend omdat filosoof Immanuel Kant er ooit werkzaam was.

Paul Arendt en Martha Cohn maakten beiden deel uit van de welgestelde Joodse middenklasse. De familie Cohn hield zich bezig met import van Russische producten. Martha’s vader Jacob

runde J N Cohn & Co, het grootste bedrijf van Königsberg en tevens Europa's belangrijkste theehandelaar, die onder andere de Britten van Russische thee voorzag. De vader van Paul, Max Arendt, was zakenman en politiek actief in Königsberg.

In het begin van de twintigste eeuw woonden er bijna vijfduizend Joden in Königsberg. Velen van hen waren, net als de ouders van Martha, Russische Joden die pogroms en vervolging ontvlucht waren. Jacob Cohn, Martha's vader, had Rusland in 1852 verlaten, naar aanleiding van de hardvochtige politiek van tsaar Nicolaas I. Ook Jacobs echtgenote Fanny Spiero was een Russische vluchteling.

De familie van Paul Arendt had ook een Russische achtergrond, maar was al halverwege de achttiende eeuw naar Königsberg gekomen. De familie Arendt had Rusland verlaten om te ontkomen aan de gedwongen verhuizing van Joden naar de Pale – een groot gebied, oorspronkelijk geïnitieerd door Catharina de Grote, dat voornamelijk bestond uit dorpen en steden in het huidige Litouwen, Wit-Rusland en Oekraïne, waar Joden zich mochten vestigen.

Vlucht en vervolging maakten deel uit van het verleden van Martha en Paul en zouden ook deel uit maken van de geschiedenis van hun dochter. In de herfst van 1906 zat Martha echter elders met haar gedachten. In de wereld was het relatief rustig en de Duitse economie bloeide. In Europa was het al tientallen jaren vrede en de grote allianties die gevormd waren, tussen Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en Italië aan de ene kant en Frankrijk, Rusland en Servië aan de andere kant, leken een stabiele toekomst te garanderen. Het antisemitisme waarvoor de Cohns en de Arendts op de vlucht geslagen waren, leek ook tot het verleden te behoren. De tijd van de grote pogroms leek voorbij. De toekomst zag er positief uit.

Martha en Paul waren jong en pasgetrouwd en hadden net hun eerste eigen woning betrokken in een leuke wijk in het stadsdeel Linden in Hannover. Martha's gedachten draaiden om het kind

dat zich rustig bewoog onder de gespannen huid van haar buik. De hele zomer en herfst had ze boeken verslonden over de ontwikkeling van het kind, gelezen over kindersychologie en -opvoeding. Het echtpaar Arendt zag zichzelf als verlichte en moderne mensen en wilde hun kind tot een zelfstandig, denkend mens opvoeden. Onder Martha's vooruitstrevende middenklassevriendinnen waren onderwerpen als borstvoeding en zindelijkheidstraining dagelijkse kost.

Zowel Martha als Paul was geïnteresseerd in de maatschappij en beschouwde zich als radicaal. In hun jeugd waren ze lid geworden van de Sociaaldemocraten, toen die partij in Duitsland nog verboden was. Voor religie en religieuze onderwerpen hadden ze weinig interesse. Net zoals oorlog en antisemitisme leek religie tot het verleden te horen. Martha en Paul waren moderne mensen, verwierpen bijgelovigheid en conservatieve ideeën over de maatschappij en de mens. Voor hen was het vanzelfsprekend dat hun kind, ongeacht het geslacht, een goede opleiding zou krijgen en voorbereid zou worden op een werkend leven. Martha had niet aan de universiteit gestudeerd, omdat vrouwen in haar tijd geen toegang tot de universiteit in Königsberg hadden gehad. Maar in 1906, in hetzelfde jaar dat Martha haar dochter kreeg, opende de Albertina ook voor hen haar deuren.

En zo werd er op 14 oktober 1906 een meisje geboren. Het meisje kreeg de naam Hannah en zou een van de belangrijkste en meest toonaangevende denkers van de twintigste eeuw worden. Hiervan wisten Martha en Paul natuurlijk nog niets – maar net als alle prille ouders vonden ze hun dochter een wonder. Hannah leek haast wel een pop, met haar bleke huid, grote ogen en donkere haar. Haar ouders aanschouwden haar met verwondering en Martha noteerde in het boek met de rode kaft zorgvuldig het gewicht en de lengte van het meisje, elk krampje en alle groeispuurtjes die ze maakte.

Op de oudst bewaarde foto van Hannah zie je een lachend meisje op de arm van haar grootvader Max. Hannah is net een jaar oud, en het gezin is op een van hun regelmatige bezoeken in Königs-

berg. Max is een lange man met een goedverzorgde witte baard. Hij houdt het meisje stevig, maar voorzichtig vast – misschien zodat ze zich niet aan zijn greep zou ontworstelen? Volgens de aantekeningen in *Unser Kind* was Hannah een levendig kind. Voor ze een jaar oud was kon ze al lopen en praten. ‘Een zonnekind,’ schreef haar moeder Martha.

Toen Hannah bijna vier jaar was werd het bestaan van het gezinnetje overschaduwd door ziekte. De syfilis die Paul al vroeg had opgelopen, speelde weer op en in 1910 was hij zo ziek dat hij niet meer kon werken. In verband daarmee verhuisden Paul, Martha en de kleine Hannah naar Königsberg, om dicht bij Hannahs grootouders te zijn en omdat Paul er verzorging nodig had in het academisch ziekenhuis. Zijn ziekte verliep langzaam maar meedogenloos en in de lente van 1911 werd Paul opgenomen. De ziekte had toen het laatste stadium bereikt, wat voor lichamelijke en geestelijke symptomen zorgde: Hannahs vader raakte de controle over zijn lichaam en geest kwijt. Naarmate de spasmes toenamen, werd hij ook licht waanzinnig.

Hannah moest dus al vroeg leren hoe breekbaar het leven was, en dat de dood op elk moment het menselijk bestaan overhoop kan halen. Toen haar vader ziek werd, bood haar grootvader Max geborgenheid. Hannah vond het geweldig om met hem mee te gaan naar de synagoge en hield ervan om met hem in de mooie stadsparken te wandelen. Paul en Martha waren geen van beiden religieus, maar Max was actief in de Joodse gemeente van Königsberg. Hannah was gefascineerd door de rituelen en luisterde met gespitste oren toen haar grootvader Max haar inwijdde in zijn onuitputtelijke voorraad Joodse verhalen, parabellen en mythes.

Als volwassene vertelde Hannah zeer weinig over vroeger. Ze heeft niets over haar jeugd geschreven en was in interviews spaarzaam met details over haar vroege jaren. Het meeste wat we over Hannahs kindertijd en jeugd weten, is afkomstig van de aantekeningen die Martha maakte in *Unser Kind*. Als Hannah wel eens over haar kindertijd sprak, noemde ze vaak haar grootvader Max

als een groot verteller. Misschien heeft hij haar interesse in literatuur gewekt? Of waren het de goedgevulde boekenkasten in haar geboortehuis die van Hannah een lezend en schrijvend mens gemaakt hebben? Ze zat altijd met haar neus in de boeken, en las alles, van poëzie en romans tot Kant en Griekse mythologie.

Hannahs geliefde grootvader Max stierf in maart 1913. In oktober van datzelfde jaar overleed Paul. Hannah was zeven jaar oud en had binnen een halfjaar zowel haar vader als haar grootvader verloren. Martha was buiten zichzelf van verdriet en zorgen: hoe moesten Hannah en zij zich nu redden? De Arendts en de Cohns waren welgesteld en omringden Martha en Hannah met goede zorgen, maar een alleenstaande moeder was in het begin van de twintigste eeuw evengoed kwetsbaar. Een foto die vlak na de dood van Paul genomen is, toont een bleke maar beheerste vrouw en een ernstig meisje met dikke, lange vlechten. Hannah staat tegen haar zittende moeder aangeleund. Ze zijn beiden donker gekleed en houden elkaars hand stevig vast, alsof het zij tweeën tegen de wereld was.

Martha deed haar uiterste best om het dagelijkse leven voor haar en haar kleine meisje zo goed mogelijk in stand te houden – ze leerde Hannah pianospelen en zorgde ervoor dat het meisje haar familie vaak zag. Hannah was vooral gesteld op de stiefzus van haar vader Paul, Frieda, die haar 's zomers mee naar het strand nam en Martha hielp door Hannah op te halen van de Kindergarten. Hannah hield van haar Kindergarten, vond het leuk om met de andere kinderen te spelen en maakte indruk op de leraressen toen ze al op vijfjarige leeftijd had leren lezen.

Paul had een grote verzameling boeken nagelaten. Hij had een vurige interesse in Griekse en Latijnse mythologie gehad, en had zowel Latijn als Grieks gestudeerd. Hannah ontfermde zich met groot enthousiasme over de boeken van haar vader en zou uiteindelijk met veel succes Grieks en Latijn studeren. In de herfst van 1913 begon Hannah op de Szittnickschool, waar ze het nog meer naar haar zin had dan op de Kindergarten. Martha schrijft tevreden in *Unser Kind* over het enthousiasme en de vooruitgang van

haar dochter, dat Hannah een snelle leerling is en dat ze volgens klassenjuf Juffrouw Jander een jaar voor ligt op haar klasgenootjes.

*

De zomer van 1914 wordt omschreven als ‘Europa’s laatste zomer’. Het was een zorgeloze tijd, vol met vertrouwen in de toekomst en met tuinfesten, luie dagen op het strand en onovertroffen mooi weer. In zijn memoires *De wereld van gisteren* schrijft de Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig:

Die zomer van 1914 zou ook zonder het noodlot dat hij over de Europese aarde bracht onvergetelijk voor ons zijn geweest. Want ik heb zelden een zomer meegemaakt die bloeiender, mooier, ik zou bijna zeggen zomerser was. De hemel dagen- en dagenlang zijdeblauw, de lucht zacht en toch niet zwoel, de velden geurend en warm, de bossen donker en dicht met hun jonge groen. Als ik nu het woord ‘zomer’ hoor zeggen, moet ik nog onwillekeurig denken aan die stralende julidagen die ik toen in Baden bij Wenen doorbracht.

Ook Martha en Hannah genoten van de mooie, warme en zonnige zomer. Ze brachten de zomermaanden door aan de Oostzee, in het zomerhuis van de familie Cohn in het badplaatsje Neukuhren. De zwemtochtjes in zee wisselden elkaar af met spelletjes croquet in de tuin en Martha hervond weer iets van haar zielenrust die verdwenen was toen haar geliefde Paul ziek werd. Aan de idylle kwam echter abrupt een einde: op 28 juni bereikte de vakantiegangers het nieuws dat de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger Franz Ferdinand in Sarajevo was neergeschoten door een Servische nationalist. Dat vormde het startschot van een noodlottig diplomatiek drama dat zijn hoogtepunt bereikte tijdens wat de geschiedenisboeken in ging als ‘de zwarte week’.

Op 28 juli verklaarde Oostenrijk-Hongarije de oorlog aan Ser-

vië, en in rap tempo volgden de oorlogsverklaringen elkaar op. De allianties die gevormd waren tussen verschillende Europese landen om vrede en stabiliteit te waarborgen eisten nu hun tol, en binnen een week bevond Europa zich in staat van oorlog. Martha en Hannah keerden in paniek terug naar Königsberg, maar Martha voelde zich er niet veilig. Ze beschrijft de laatste dagen van augustus als ‘afschuwelijke dagen, vol met angst dat de Russen zo dicht bij Königsberg waren’. Het leek slechts een kwestie van tijd voor de Russen Oost-Pruisen zouden binnenvallen. In augustus vluchtten Martha en Hannah weg uit Königsberg, zonder te weten of ze ooit weer naar huis zouden terugkeren. Het was Hannahs eerste vlucht, maar zeker niet haar laatste.

*

De trein die Hannah en haar moeder van Königsberg naar Berlijn brengt, zit stampvol met mensen op de vlucht en soldaten in uniform. De sfeer is chaotisch en het gonst van de geruchten over verbrande en geplunderde dorpen, bloeddorstige kozakken, geweld en dood. In Berlijn woont Martha’s jongere zus Margarethe met haar man en drie kinderen. Bij haar krijgen Martha en Hannah onderdak. Zoals dat gaat met kinderen speelt Hannah graag met haar neefjes en nichtjes, en ze vindt het spannend om op een nieuwe school te beginnen, een meisjesschool in Charlottenburg. Martha schrijft in *Unser Kind* dat Hannah goed haar draai weet te vinden: ‘Familieleden maar ook vreemdelingen schenken haar een heleboel liefde en verwennen haar. Desondanks heeft ze heimwee, naar ons huis en naar Königsberg.’

Martha’s zorgen zijn groot. Gespannen volgt ze de ontwikkeling van de oorlog. Martha en Margarethe zitten bij elke nieuwsuitzending aan de radio gekluisterd, pluizen de kranten uit en hopen op het beste. De situatie lijkt hopeloos en de slag verloren – de Russen waren Oost-Pruisen als een enorme nijptang van twee kanten genaderd en waren met hun vierhonderdduizend man twee keer zo

sterk als de Duitsers, die zich wanhopig probeerden te verzetten. De Duitse generaal, Max von Prittwitz, wilde terugtrekken en leek bereid Oost-Pruisen op te offeren. Als gevolg daarvan werd hij door de militaire leiding vervangen door de gepensioneerde oorlogsheld Paul von Hindenburg, die de Duitsers tegen alle verwachtingen in naar een zege leidde. Dankzij zijn ervaring, in combinatie met nieuwe technieken, werden de Russen overmeesterd – de Duitsers waren er namelijk in geslaagd de Russische plannen aangaande de slag bij Tannenberg tussen 24 en 31 augustus 1914 af te luisteren via kortegolfradio, en konden ze zodoende te slim af zijn. De Russen leden een pijnlijke nederlaag: ze verloren 78.000 man en er werden er nog eens 92.000 gevangengenomen door de Duitsers. Een paar weken later bracht het Duitse leger de overgebleven Russische troepen de genadeslag toe bij de Mazurische meren. De Russen trokken zich terug en Oost-Pruisen was bevrijd.

Hannah en haar moeder konden in november weer veilig terug naar huis in Königsberg, en beetje bij beetje nam het leven weer enigszins normale vormen aan. In de schaduw van een wereldoorlog die miljoenen mensen het leven kostte en de wereld voor altijd zou ontregelen, bereikte Hannah haar tienerjaren. Martha's moederlijke bezorgdheid blijkt uit haar aantekeningen in *Unser Kind*: Hannah wordt getroffen door mazelen, krijgt meermaals onverklaarbare, hoge koorts, moet een beugel dragen vanwege een scheve voortand en krijgt in 1915 een pijnlijke en langdurige oorontsteking.

Martha maakt zich ook zorgen over het feit dat haar dochter, die voorheen zo vrolijk en zorgeloos was, nu geplaagd wordt door gepieker en woedeaanvallen. 'Ik zie mijn eigen jeugd zich in haar herhalen, en dat doet me verdriet: ze zal dezelfde gevoelige weg volgen als ik. Ik neem aan dat niemand aan zijn lot ontkomt. Kon ze maar meer zijn zoals haar vader! De familie Arendt is gevoelsmatig zoveel stabielere en kan het leven daarom zoveel beter aan dan mensen zoals wij,' verzucht Martha in *Unser Kind*. Hoe dichterbij Hannah haar puberteit nadert, hoe meer haar melancholische en piekeren-

de kant zich ontwikkelt. Ze schrijft poëzie en verdiept zich in filosofie en theologie. Ze is vooral enthousiast over Kierkegaard en Kant – vrij bijzondere keuzes voor een jong meisje dat opgroeit in een atheïstische Joodse familie.

Hoewel de oorlog Königsberg nooit bereikt, worden ook Martha en Hannah getroffen door de ontberingen. Net als de meeste Duitsers kennen ze periodes waarin ze moeilijk aan eten kunnen komen. Vanwege de uitermate effectieve blokkade door de Britse zeemacht van voedseltransporten naar Duitsland wordt de situatie in 1917 en 1918 vrij acuut. Alle invoer van voedsel wordt tegengehouden, en de Duitsers moeten zich redden met wat er in eigen land gekweekt en geproduceerd wordt. Tegen het einde van de oorlog raakt ook Martha's geld op – haar vader, Jacob Cohn, had een flinke som geld nagelaten, maar die begint nu op te raken. Martha heeft geen eigen inkomsten, en de activiteiten van familiebedrijf J N Cohn & Co zijn gestokt: als de oorlog hevig woedt en handelsblokkades als een van vele wapens worden ingezet, wordt het in- en uitvoeren van waren als thee en jam nagenoeg onmogelijk.

Martha besluit daarom een kamer te verhuren. Een Joodse studente, Käthe Fischer, komt bij ze wonen, waarmee Hannah een soort grote zus krijgt. Käthe is vijf jaar ouder dan de twaalfjarige Hannah, en ze is bijdehand en intelligent. De meisjes gedragen zich min of meer als zusjes – hevige ruzies worden afgewisseld door gegiechel en een warme verbondenheid. Tot Martha's opluchting komt Hannah weer uit haar schulp gekropen, en is ze niet meer almaar melancholisch. Hannah is begonnen met het leren van Grieks en wordt steeds meer opgeslokt door haar schoolwerk. Ook haar sociale leven bruist. Hannah gaat met een groep Joodse jongeren om, de meesten een paar jaar ouder dan zij – en hoewel ze de jongste is, is ze het vanzelfsprekende middelpunt van de groep.

Ook Martha richt haar blik weer naar buiten en vestigt haar aandacht vooral op de politiek. Gedurende de laatste twee jaar van de oorlog en tijdens de revolutie van 1918-1919 wordt haar huis een

ontmoetingsplek voor sociaaldemocraten. Duitse sociaaldemocraten en communisten probeerden in die tijd op dezelfde manier als in Rusland een revolutie op gang te brengen, zonder daarin te slagen.

Het jaar na de revolutie nam Martha het besluit opnieuw te trouwen. Ze was al een aantal jaar goed bevriend met weduwnaar Martin Beerwald, en in februari 1920 besloten ze samen verder te gaan. Martha en Martin trouwden en gingen in Martins huis wonen. Hannah, die inmiddels veertien jaar was, kreeg twee oudere stiefzussen, wat niet geheel pijnloos verliep. Hannah, met haar temperament, haar sterke wil, messcherpe intellect en constante woordenstroom, was totaal anders dan de zusjes Beerwald – Clara en Eva. Zij waren zwijgzaam en verlegen, en de hyperintelligente maar zeer onzekere Clara werd gekweld door terugkerende depressies. Het huwelijk tussen Martha en Martin was echter een geslaagd arrangement: Martha was een goede steun voor Martins dochters, en Martin garandeerde Martha en Hannah zekerheid in de vorm van een stabiele financiële situatie. Samen met Martin hoefde Martha geen armoede en honger te vrezen.

Hannahs tienerjaren kenmerken zich door studie en intensief contact met vrienden. Ze is nu eens in zichzelf gekeerd en helemaal opgeslokt door boeken – ‘Ze was altijd aan het lezen en had alles gelezen,’ zei haar vriendin Anne Mendelsohn Weil – en dan weer spraakzaam en roekeloos. Ze is, zoals haar moeder Martha haar beschrijft, *widerborstig*: eigenwijs en halsstarrig. Een voedingsbodem voor conflicten, zowel thuis als op school. Hannah was een zeer begaafde leerling, maar had grote problemen met autoriteit.

De vijftienjarige Hannah werd beledigd door een leraar – waar de belediging uit bestond is niet duidelijk – en boycotte vervolgens zijn lessen. Hannah, die charismatisch en populair was, slaagde erin haar klasgenoten over te halen mee te doen met de boycot, wat ertoe leidde dat ze van school gestuurd werd. Martha schaarde zich in dit conflict met de schoolleiding achter haar dochter, wat in die tijd waarschijnlijk zeer ongebruikelijk was, waarop Hannah de

Luiseschule verliet, de school waarop ze jaren had gezeten.

Een jaar lang woonde Hannah in een studentenhuus in Berlijn, waar ze aan de universiteit Grieks, Latijn en theologie studeerde. Helemaal aan haar lot overgelaten was ze echter niet. Martha had ervoor gezorgd dat haar sociaaldemocratische vrienden, het echtpaar Levin, de jonge en wilskrachtige Hannah een beetje in de gaten hielden. Toen ze terugkwam in Königsberg koos ze ervoor op eigen houtje haar middelbareschooldiploma te halen. Haar favoriete tante, Frieda, fungeerde als informele begeleider. Martha's goede vriend Adolf Postelmann was rector van een jongensschool en nam de formele begeleiding op zich.

In de lente van 1924 deed ze eindexamen, een vol jaar eerder dan haar vroegere klasgenoten. Als bewijs dat ze geslaagd was kreeg ze een kleine gouden medaille met een afbeelding van hertog Albert van Pruisen. Hannah kon de verleiding niet weerstaan de medaille op te spelden en een bezoekje te brengen aan de Luiseschule. De boodschap aan haar oude klasgenoten en leraren was duidelijk: de schorsing had haar niet gehinderd, integendeel. Ze had het er op eigen houtje beter afgebracht dan haar klasgenoten op school.

Hannah had een gepassioneerde relatie met taal ontwikkeld – met woorden, lezen en schrijven. Ze had zich verdiept in klassieke talen en had, zoals haar jeugdvriendin Anne zei, 'alles' gelezen. Vlak na haar achttiende verjaardag verhuisde ze naar Marburg om theologie en filosofie te studeren. Het lijkt misschien een vreemde keuze voor een gesecculariseerde, niet-gelovige Jodin – waarom christelijke theologie studeren? Misschien kan de verklaring daarvoor bij Kierkegaard gezocht worden. De Deense christelijke existentialist was een van haar grootste intellectuele liefdes, samen met de Duitse plichtsethicus Immanuel Kant.

Waarom viel de keuze juist op Marburg? Het antwoord daarop luidt: Martin Heidegger. Hannahs eerste vriendje, de vijf jaar oudere Ernst Grumach, had een poosje in Marburg gestudeerd, en Hannah had gefascineerd zijn verhalen aangehoord over de briljante professor die op het punt stond een revolutie te ontketenen

binnen de Duitse filosofie. Na haar jaar in Berlijn – een jaar waarin Hannah zich zelfstandiger en zekerder was gaan voelen, was ze vastbesloten om filosofie te studeren, iets te begrijpen van het bestaan. En wie kon haar daarin beter de weg wijzen dan Martin Heidegger, de filosoof over wie iedereen het had?

In 1924, enkele maanden nadat ze met vlag en wimpel haar eind-examen had gehaald, deed ze wat veel andere jonge, intellectuele Duitse mannen en vrouwen deden: ze ging naar Marburg om te luisteren naar en te leren van Martin Heidegger.

Vol gespannen verwachting liet ze Königsberg en haar moeder, alles wat ze kende en wie ze was achter om zich in het onbekende te storten – een sprong van kierkegaardse proporties.